

УДК 930.1 : 316.4.063.7 (477) «1921/1953»

РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПРОТИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УСРР/УРСР У 1921-1953 рр. У СУЧАСНОМУ ВІТЧИЗНЯНОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Ольга Довбня

Незалежний дослідник

Україна, 84333, Донецька область, м. Краматорськ

e-mail: olga.dov.2003@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2382-4160>

Аналізуються основні здобутки вітчизняних істориків і краєзнавців у висвітленні регіонального аспекту репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо Православної церкви в Україні у 1921-1953 рр. Встановлено, що дослідники не тільки розглянули перебіг, особливості, наслідки репресій проти православного духовництва різних течій у більшості регіонів України, але й повернули із забуття імена репресованих. З'ясовано, що недослідженою залишається специфіка застосування каральних заходів проти представників Православної церкви на Луганщині, Харківщині, Черкащині, а також бракує історико-статистичних розвідок.

Ключові слова: Українська православна церква (УПЦ), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Російська (Руська) православна церква (РПЦ), Істинно-православна церква (ІПЦ), Обновленська церква

Репресивна складова відносин між Радянською державою та Православною церквою в Україні висвітлена вітчизняними дослідниками у різних аспектах. Зокрема, розглянута специфіка репресій щодо духовництва цієї конфесії у більшості регіонів України на різних етапах розвитку радянського суспільства. Задля з'ясування здобутків й окреслення перспектив подальшого опрацювання цього аспекту необхідно упорядкувати наявний науковий доробок.

У сучасній вітчизняній історичній науці відсутні праці, в яких регіональний аспект репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо Православної церкви в Україні у 1921-1953 рр. є предметом історіографічного аналізу, що й зумовлює наукову новизну статті, а також дає змогу визначити її мету – систематизація та комплексний аналіз сучасної вітчизняної історичної літератури, в якій розглядається даний аспект в окреслений період. Хронологічні рамки дослідження мають два параметри: 1) конкретно-історичний – 1921-1953 рр.; 2) історіографічний, який стосується історичної літератури, що вийшла друком у 2000-2018 рр.

У розгалуженій системі регіональних студій репресивної політики Радянської держави щодо Православної церкви у 1921-1953 рр. важливе місце посідають праці, в яких її особливості простежуються на Півдні України. Зокрема, репресивні дії проти духовництва цієї конфесії у регіоні в 1920-1930-ті рр. характе-

ризуються у 4-му підрозділі 3-ої частини монографії¹ М. Шитюка [64, с. 221-244] і в 2-му підрозділі 3-го розділу кваліфікаційної праці О. Татарченка [61, с. 157-191], основні положення якого автором викладені також в окремій статті [60].

Так, М. Шитюк, розглядаючи боротьбу ГПУ з православним духовництвом у південно-західному регіоні України в умовах становлення тоталітарного режиму, виокремлює три етапи наступу на Церкву (1921-1922 рр.; 1929 р. – початок 1930 р.; 1937-1938 рр.), відзначаючи, що на першому репресували єпископат, а на другому й третьому – православне духовництво різних течій. Наприкінці історик робить висновок, що унаслідок репресій у вигляді позбавлення виборчих прав, арештів, відкритих судових процесів, позасудових розправ релігійне життя у країні було ліквідоване.

О. Татарченко, висвітлюючи реалізацію релігійної політики у межах Херсонської й Одеської єпархій² Православної церкви у 1918-1939 рр., наводить численні факти репресій проти духовництва УАПЦ, РПЦ, ІПЦ у 1920-1930-ті рр. й акцентує, що кількість ув'язненого духовництва на Одещині та Миколаївщині у 1937-1938 рр. мала суттєву розбіжність, пояснюючи це різницею його чисельності в об-

¹ Монографія стала основою докторської дисертації. Див.: Шитюк М.М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 435 с.

² Географічні рамки дослідження – територія сучасних Миколаївської, Одеської, Херсонської областей і частини Кіровоградської.

ластях. Щодо наслідків репресій, то, на відміну від М. Шитюка, автор вважає, що вони не дали бажаного результату.

Про специфіку репресій компартійно-радянського режиму проти православного духовництва на Півдні України у 1930-1940-і рр. йдеться у монографії М. Михайлуци [22], яка стала основою докторської дисертації³. Автор, висвітлюючи репресивні дії режиму щодо представників Православної церкви на Одещині й Миколаївщині у 1930-ті рр., Ізмаїльщині – у червні 1940 р. – червні 1941 р., акцентує, що духовництво Ізмаїльщини, так само, як Одещини та Миколаївщини, репресували за політичними мотивами, проводячи над ним відкриті судові процеси. При цьому духовництву Одещини інкримінували участь в «Одеській контрреволюційній церковній організації», «Істинно-православній церкві», «Контрреволюційній фашистській церковній організації», а Ізмаїльщини – «фашистську діяльність», «шпигунство», причетність до румунських партій. Щодо репресій проти духовництва Православної церкви на Півдні України у середині 1940-х рр., то історик відзначає, що режим санкціонував масштабну антирелігійну кампанію, у ході якої ієреям інкримінували колабораціонізм, шпигунство тощо.

У деяких публікаціях йдеться про репресії проти представників Православної церкви в окремих областях південного регіону. Так, про застосування каральних заходів щодо православного духовництва різних течій на Одещині у 1920-1940-і рр. розповідає М. Михайлуца [24; 20; 23; 50, с. 49-51, 71-73, 98, 127; 21], на Миколаївщині у 1920-ті – на початку 1940-х рр. – М. Димитров і Л. Ташлай [47, с. 90-103], а про репресивні дії проти духовництва РПЦ на Миколаївщині – О. Тригуб [48, с. 46-55]. Також слід додати, що окрему розвідку О. Тригуб присвятив жертвам репресій на Миколаївщині з числа колишнього духовництва УАПЦ [49, с. 48-53].

Особливості боротьби компартійно-радянського режиму з духовництвом Православної церкви у Криму розглядають Б. Змерзлий [14], Р. Белоглазов [4, с. 134-163], І. Рибак [54]. При цьому Б. Змерзлий, розкриваючи сутність та еволюцію політики режиму щодо РПЦ на півострові у 1920-ті рр., акцентує, що основними формами боротьби з нею був адміністративний тиск і всебічна підтримка обновленського руху.

Р. Белоглазов, досліджуючи сутність та особливості релігійної політики режиму на матеріалах Криму у контексті суспільно-політичної ситуації 1920-х рр., так само, як і Б. Змерзлий, обстоює думку, що спочатку за підтримки обновленців велася боротьба з прибічниками патріарха Тихона в РПЦ, а наприкінці 1920-х рр. репресували представників усіх течій у православ'ї. Зі свого боку, І. Рибак, аналізуючи форми та методи реалізації релігійної політики режиму щодо РПЦ у 1917-1941 рр., акцентує, що у 1920-ті рр. використовувались в основному заходи адміністративного тиску, а у 1930-ті – 1941 рр. відбулись масові репресії. При цьому дослідниця зазначає, що влітку 1930 р. проводилася кампанія з «розвантаження» Криму, у ході якої масово депортували духовництво РПЦ, а свого апогею репресії досягли у 1936-1938 рр., коли, за її підрахунками, загальна кількість арештованого духовництва РПЦ на півострові була більшою, ніж удвічі, проти кількості засуджених у 1929 р.

Не оминули вітчизняні дослідники жертв репресій у Криму. Так, Н. Козлова, спираючись на матеріали архівно-слідчої справи диякона Антонія Коржа, не тільки розповідає про його трагічну долю, але й про методи провадження слідства у 1937-1938 рр. [32, с. 7-10].

Сучасна вітчизняна історіографія поповнилася також дослідженнями репресивної політики щодо православного духовництва на Придніпров'ї в окреслений період. Зокрема, специфіку репресій проти нього на Дніпропетровщині у 1920-1930-ті рр. досліджує О. Бойко [33, с. 743-762; 25, с. 29-118]. Історик зауважує, що застосування каральних заходів розпочалося ще на початку 1920-х рр. і торкнулося переважно духовництва РПЦ, а сплески репресій збігаються з роками загальнополітичних розправ: 1929-1931 рр.; 1937-1938 рр. При цьому у роки масових розправ збільшилися не тільки терміни покарання, але й розширився спектр обвинувачень, а у вир репресій потрапило православне духовництво та церковні активісти усіх течій. Також автор відзначає порівняно невеликий відсоток арештованого духовництва Дніпропетровщини у 1937 р. із загальної кількості репресованих служителів культури – 3,6% по УРСР, звертаючи увагу, що розгляд справ арештованого духовництва мав груповий характер, а основною мірою покарання був розстріл.

Зі свого боку, А. Шевченко, аналізуючи політику Радянської держави щодо РПЦ на Дніпропетровщині у повоєнний період, висновує, що відродження атеїстичної пропаганди роз-

³ Див.: Михайлуца М.І. Православна церква на півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2009. 518 с.

почалося у 1947 р., але відновлення репресій проти духівництва цієї церкви не відбулося [25, с. 119-185]. Натомість у центрі дослідницької уваги Н. Киструської й О. Шумейко опинилися матеріали архівно-слідчих справ репресованого православного духівництва у 1927-1939 рр., що зберігаються у фондах відомчого архіву управління СБУ в Дніпропетровській області [17]. Автори не тільки розкривають зміст карних справ, але й розглядають інформаційний потенціал задля вивчення специфіки цього напрямку репресій у регіоні.

Особливості репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо Православної церкви на Запоріжжі розглядають О. Ігнатуша [15], В. Стойчев [58]. Так, О. Ігнатуша, висвітлюючи репресії проти духівництва й активістів УАПЦ у 1920-ті рр., висновує, що їх наслідком стала дезактуалізація національної церковної проблеми та гальмування розвитку УАПЦ у регіоні. Зі свого боку В. Стойчев, спираючись на матеріали архівно-слідчих справ, що зберігаються у фондах Державного архіву Запорізької області, висвітлює репресії проти православного духівництва різних течій м. Запоріжжя, відзначаючи, що антирелігійна кампанія у місті не відрізнялася від загальнодержавної, а її методами були конфіскація церковного майна, закриття храмів, перманентні арешти священників, яких у 1937-1938 рр. засуджували до ув'язнення у табори на довгий термін відбуття покарання або до розстрілу.

Окремі дослідження істориків і краєзнавців присвячені жертвам репресій з числа православного духівництва та церковних активістів Придніпров'я. Так, у 2-му томі «Держава та Церква на Дніпропетровщині у 1920-х – на початку 1970-х років» (Дніпропетровськ, 2014) 5-титомної серії книг «Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій», укладачами якого є О. Бойко й А. Шевченко, окрім статей, проаналізованих вище, вміщено короткі біографічні довідки, складені на основі архівно-слідчих справ репресованого духівництва у 1920-1940-ві рр. і реабілітованого в 1950-ті та 1990-ті рр. [25, с. 202-217]. Окрім цього, біографічні нариси про трагічні долі архієпископа Мелітопольського Сергія (Зверєва), отця Олександра (Богославського (Бугославського)), протоієрея Феодосія Станкевича, новоспасівських священників і церковних активістів, а також отця Стефана Бензина, церковних активістів М. Василяги, І. Сороченка вміщено у першій, третій та шостій книгах науково-документального видання «Реабілітовані історією. Запорізька область» [42, с. 182-186; 43,

с. 216-220; 44, с. 104-108, 115-119, 120-131], а митрополита Дніпропетровського Андрія (Одінцова) й отця Костянтина Шараєва – у першій книзі «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область» [33, с. 558-562, 654-663].

Окремі аспекти репресивної політики щодо духівництва РПЦ на Донеччині в окреслений період висвітлює В. Нікольський. Історик, аналізуючи архівно-слідчу справу протоієрея Дмитра Полікарпова, не тільки доводить її фальсифікацію, але й деталізує механізм функціонування репресивної машини [34, с. 469-473]. Щодо його історико-статистичного дослідження, то автор висвітлює масштаби репресій проти служителів РПЦ і вірян, які входили до церковного керівництва, у 1920-1949 рр., їх динаміку, національний склад репресованих, характер обвинувачень, міру покарання [35, с. 181-190]. Дослідник відзначає, що сплески репресій відбулися в 1930 р., 1937 р., 1944 р., більшість серед репресованих за національною ознакою становили українці (68,7%), а серед обвинувальних вироків переважали «антирадянська (контрреволюційна) агітація (пропаганда)» (52,38%), «контрреволюційна (антирадянська) діяльність» (31,29%). При цьому В. Нікольський акцентує, що обидва формулювання були настільки невизначеними, що складом злочину можна було вважати будь-які висловлювання чи дії. Щодо міри покарання, то, за його даними, $\frac{2}{3}$ репресованих засуджені були до вищої міри покарання або до ув'язнення у табори.

У низці праць вітчизняних істориків і краєзнавців розкриваються особливості репресій проти духівництва Православної церкви у північно-східному регіоні України. Зокрема, предметом дослідження відомого історика-релігієзнавця В. Пащенко [51, с. 145-154] є репресивні дії Радянської держави щодо православного духівництва Полтавщини у 1920-1930-ті рр., а Л. Бабенко⁴ – у 1937-1938 рр. [1]. Натомість О. Сотник [56; 57] і В. Оліцький [30; 29] висвітлили репресії проти православного духівництва різних течій на Сумщині. Зокрема, О. Сотник не тільки розповідає про переслідування священників УАПЦ і РПЦ, але й публікує список репресованих осіб, фотокопії документів, зокрема з архівно-слідчих справ, що зберігаються у фондах Державного архіву Сумської

⁴ Детальний історіографічний аналіз цієї праці див.: Довбня О.А. Репресії проти духівництва в УРСР у добу «Великого терору»: історіографічний аспект // Держава і Церква в новітній історії України / Збірник наукових статей за матеріалами VI Всеукраїнської наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (25-26 жовтня 2017 року). Полтава: ПП «Астроя», 2017. С. 96-106.

області та відомчому архіві управління СБУ в Сумській області.

У 3-му розділі кваліфікаційної роботи В. Оліцького, окремі положення якого також викладені у статті, визначені механізми репресій проти Православної церкви й основні форми утисків духівництва на Сумщині у 1920-1930-ті рр. Автор обстоює думку, що репресії проти Православної церкви у регіоні включали дві складові: репресії проти церкви як суспільного інституту та репресії проти духівництва, що, зі свого боку, визначало їх спрямованість, механізм, форми, напрями та дії репресивного апарату. Як відзначає автор, основними формами репресій проти православного духівництва у цей період було адміністративне переслідування (штрафи, трудова повинність), депортація у віддалені райони СРСР, кримінальне переслідування (арешти, ув'язнення), позасудова розправа (фізичне знищення).

Про репресії проти православного духівництва різних течій на Чернігівщині у 1920-1930-ті рр. на тлі аналізу релігійної політики Радянської держави розповідають О. Тарасенко та М. Ковальов, відзначаючи, що систематичне судове переслідування священників у регіоні розпочалося на початку 1930-х рр., а підставою для переслідування була наявність сану [53, с. 9-24]. Окрім цього, автори акцентують, що каральні органи не зважали до якої саме течії у православ'ї належала особа, а основним звинуваченням була «контрреволюційна діяльність».

Репресивну політику Радянської держави щодо православного духівництва на Київщині характеризують Т. Кальченко [16], Я. Кравченко [18], Т. Бойко [6]. Так, Кальченко виокремлює шість етапів застосування каральних заходів щодо київського православного духівництва усіх течій (1919-1920 рр.; 1923-1927 рр.; 1929-1931 рр.; 1933-1936 рр.; 1937-1938 рр.; 1939-1941 рр.) і висвітлює специфіку репресій на кожному з них. Що стосується окресленого нами періоду, то згідно з дослідженням автора, на другому етапі репресували легітимний склад керівництва Київської єпархії та митрополита Михайла (Єрмакова), а на третьому розпочалися масові репресії і були порушені серйозні справи. Окрім цього, були ухвалені перші вироки про застосування вищої міри покарання. Характерною особливістю четвертого етапу, на його думку, було звільнення раніше заарештованих за недоведеністю складу злочину, а також винесення відносно м'яких вироків (від 3 до 5 років позбавлення волі). Щодо на-

прямів репресій, то вони поширилися на прибічників ІПЦ, УАПЦ, а також ченців Троїцького, Нікольського монастирів, Києво-Печерської Лаври. На п'ятому етапі, який дослідник розподіляє на два періоди (літо-зима 1937 р. та січень-травень 1938 р.), репресії стали тотальними, масово фабрикувалися та фальсифікувалися справи, свавільно виносилися вироки, установлювалися ліміти, а результатом каральних дій стало винищення духівництва. На шостому етапі репресій, зазначає Кальченко, були заарештовані представники ІПЦ, ченці, які ще залишалися на волі, та відправлені у табори.

Зі свого боку, Я. Кравченко і Т. Бойко зосередилися на аналізі архівно-слідчих справ репресованих представників Православної церкви у 1937-1938 рр. При цьому Я. Кравченко відзначає, що матеріали карних справ містять значну кількість стилістичних й орфографічних помилок, написані наче під «трафарет», а помилки у прізвищах і анкетних даних репресованих є перепоною у з'ясуванні їх долі. Натомість Т. Бойко, аналізуючи карні справи ієромонахів Києво-Печерської Лаври, розкриває методи впровадження слідства та поведінку обвинувачених представників ІПЦ.

Застосування каральних дій компартійно-радянським режимом щодо православного духівництва різних течій на матеріалі Житомирщини у 1920-1930-ті рр. висвітлюється С. Жилюком [12; 63; 13], В. Бернацьким [2; 3], як одноосібно, так і в співавторстві. Щодо праць С. Жилюка, то слід виділити науково-документальні видання «Червоний терор проти духівництва і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х роках ХХ ст.» (Рівне, 2003), «Справа архієпископа Орлика: доля духівництва Житомирщини 20-х – 30-х рр. ХХ століття» (Острог, 2008), які допомагають реконструювати механізм функціонування каральної системи у боротьбі з релігією у регіоні, а також статтю, в якій наводяться численні факти репресій проти православного духівництва у 1930-ті рр.

Щодо наукового доробку В. Бернацького, то монографія «Антирелігійна політика більшовиків на Волині-Житомирщині у 1920-1930-х роках» (Рівне, 2017), видана ним у співавторстві з С. Жилюком і В. Шеретюком, є близькою за змістовним наповненням до кандидатської дисертації історика, тому проаналізуємо лише кваліфікаційну роботу. Автор, досліджуючи особливості функціонування релігійних громад на Житомирщині у 1920-1930-ті рр., висвітлює характер і масштаби репресій проти

духівництва та вірних УАПЦ, РПЦ, Обновленської церкви і відзначає, що у період непу та «коренізації» переважали методи податкового тиску та дискредитації духівництва, у 1929 р. – середині 1930-х рр. репресії видозмінилися – не тільки придушується опір віруючих, але й активно застосовуються такі каральні заходи, як депортація, арешт, ув'язнення церковного активу, а свого апогею вони набувають у 1937-1938 рр. [2, с. 122-133]⁵.

Окремі публікації вітчизняні історики та краєзнавці присвятили жертвам репресій на Житомирщині – архієпископу УАПЦ Степану Орлику [36, с. 184-189], протоієрею УАПЦ Миколі Хомичевському [36, с. 208-221], отцю Никанору Бурчак-Абрамовичу [37, с. 79-80], єпископу РПЦ Аркадію (Остальському) [37, с. 106-112], архієпископу РПЦ Аверкію (Кедрову) [38, с. 104-109], єпископу РПЦ Максиму (Руберовському) [39, с. 106-110], єпископу РПЦ Фадею (Успенському) [40, с. 103-105], архимандриту РПЦ Парфенію (Невмержицькому) [41, с. 111-116].

Про репресивні дії компартійно-радянського режиму проти Православної церкви на території Поділля йдеться у працях О. Логінова [19] та В. Нестеренка [26, с. 36-46; 27]. Так, О. Логінов, висвітлюючи історію ПЦ на Вінниччині, розповідає про переслідування її представників. Натомість у працях В. Нестеренка, як одноосібних, так і написаних ним у співавторстві з В. Сторчовим⁶, подається інформація про боротьбу з Православною церквою на Кам'янецьчині у 1920-1930-ті рр. При цьому виокремлюються два етапи боротьби з релігією (1920-ті рр.; 1930-ті рр.) і відзначається, що на першому етапі вона відбувалася агітаційно-пропагандистськими методами, а на другому – репресивними, у вир яких потрапило православне духівництво усіх течій.

Репресивна політика щодо духівництва РПЦ на Кіровоградщині розглядається у книзі І. Петренка [31]. Автор відзначає, що сплески репресій проти духівництва відбулися у 1920-

1924 рр., 1929-1941 рр., 1949-1964 рр., наводять численні факти переслідувань духівництва у регіоні на кожному з них, висвітлює роль органів держбезпеки в антирелігійній боротьбі й оприлюднює матеріали окремих архівно-слідчих справ.

Про жертв репресій на Кіровоградщині з числа вірних різних Православних церков, спираючись на архівно-слідчі справи, розповідають О. Тригуб [62] та Ф. Шепель [45, с. 271-274; 46, с. 388-390].

Про репресоване православне духівництво та вірян Черкащини у 1937-1938 рр. йдеться у книзі Е. Ладженської [28]. Автор, спираючись на матеріали архівно-слідчих справ, розповідає про їх трагічну долю.

У регіональній історіографії репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо Православної церкви помітне місце посідають студії цієї теми у територіальному розрізі Західної України. Зокрема, специфіку релігійної політики сталінського режиму щодо духівництва цієї конфесії на Волині розглядають В. Борщевич [9, с. 86-96, 146-155; 52, с. 446-451; 7], О. Суцук [59], І. Булига [10], А. Смирнов [55]. Так, В. Борщевич, висвітлюючи боротьбу режиму з православним духівництвом⁷, відзначає, що її початок припадає на 1939-1941 рр., а кінець – на перше повоєнне п'ятиріччя. Слід зауважити, що дослідник більш детально аналізує масштаби репресій у повоєнний період. За його підрахунками, у 1944-1951 рр. на Волині репресували 133 священно- та церковнослужителів, а пік репресій припадає на 1945 р., коли репресували 30 священників, 2 дияконів, 1 псаломщика⁸ [52, с. 450]. При цьому переважно їм інкримінували співпрацю з УПА й ОУН або антирадянську пропаганду, а обвинувальний вирок виносився за 54-ою статтею Кримінального кодексу УРСР.

⁵ Детальний історіографічний аналіз цієї праці див.: Довбня О.А. Дослідження політичних репресій на Житомирщині (1918-1930 рр.) у сучасній українській історіографії: релігійний аспект // Бердичів кризь призму століть. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 23-24 червня 2017 р.) / Упоряд. П.С. Скавронський. Бердичів: ФОП Мельник М.В., 2017. Вип. 55. С. 375-385.

⁶ Розвідка В. Нестеренка й В. Сторчового написана на підставі нарисів «Репресовані» церкви та храми Кам'янецьчини», автором якого є В. Нестеренко, тому аналізувати окремо ці дві публікації немає потреби. Див.: Нестеренко В.А. Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нарис). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори, 2006», 2013. С. 36-46.

⁷ Мова йде про духівництво Волинсько-Крем'янецької єпархії, географічними межами якої була територія сучасних Волинської, Рівненської та північної частини Тернопільської областей. Окрім цього, слід зазначити, що у міжвоєнний період ця єпархія перебувала під юрисдикцією Польської автокефальної православної церкви, а під час так званої першої радянської насильницьким шляхом була переведена під юрисдикцію РПЦ. Під час німецької окупації у православ'ї відбувся розкол на Автономну православну церкву (АПЦ) та Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ). З останньою сталінський режим після відновлення своєї влади на українських землях вів безкомпромісну боротьбу.

⁸ Слід зазначити, що ці статистичні дані відрізняються від тих, що наведені автором у кваліфікаційній роботі. Окрім цього, у кандидатській дисертації акцентується, що пік репресій проти українського православного духовенства у цей період припадає на 1947 р. Див.: Борщевич В.Т. Українська православна церква на Волині у 20-40-х рр. ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2000. С. 153.

А. Смирнов, аналізуючи інституціональні зміни у церковному житті регіону в 1939-1941 рр., висновує, що репресивні акції режиму спрямовувалися проти патріотично налаштованого православного духовництва й церковних активістів. Зі свого боку, І. Булига, висвітлюючи становище православної конфесії на Волині на завершальному етапі Другої світової війни, акцентує, що разом з відновленням компартійно-радянського режиму в регіоні розпочалися широкомасштабні репресії, які не оминули духовництво УАПЦ, внаслідок чого ця церква була ліквідована як суспільна інституція. Що стосується РПЦ, то дослідниця відзначає, що державна політика щодо неї мала суто тактичний характер, а співпраця не означала відмову від політики державного атеїзму, тому масового розмаху набуло вербування її ієрархів і духовництва органами держбезпеки, а також поновилися економічні важелі тиску, результатом чого стало обмеження її канонічної діяльності та маргіналізація.

Щодо розвідки О. Суцук, то автор, аналізуючи специфіку державно-церковних відносин на Волині у 1944-1953 рр., так само, як і попередні науковці, відзначає, що сталінський режим вів безкомпромісну боротьбу з духовництвом УАПЦ за підтримки представників РПЦ. Дослідниця наводить численні факти переслідувань українського православного духовництва, акцентуючи, що репресій зазнавали й члени родин, а окрім арештів і депортацій, влада практикувала заборону проживати на режимній території Волинської області. Стосовно останньої форми репресій, то підставами задля її застосування, зазначає історик, були перебування на окупованій території, служба родичів в УПА, переселення з Холмщини або Підляшшя, перебування під час війни в юрисдикції УАПЦ або висвята у духовний сан єпископом Полікарпом (Сікорьким).

Жертвам сталінського режиму з числа православного духовництва на Волині присвячені праці уже згаданого вище історика-релігієзнавця В. Борщевича – меморіальне видання «Волинський пом'яник» (Рівне, 2004), а також низка біографічних нарисів, опублікованих у першій книзі науково-документального видання «Реабілітовані історією. Рівненська область» [8; 52, с. 452-459, 460-462, 463-467].

Про численні факти переслідувань духовництва РПЦ на території Чернівецької області у повоєнний період інформує у кваліфікаційному дослідженні В. Боднар [5, с. 27-35]. Автор відзначає, що спочатку компартійно-радянський режим ставився лояльно до духовництва

цієї конфесії, спираючись на його підтримку під час ліквідації Української Греко-Католицької Церкви, а з кінця 1940-х рр. піддав репресіям.

Зі свого боку, Ю. Данилець і В. Міщанин, аналізуючи становище Православної церкви на Закарпатті у 1946-1953 рр., висвітлюють форми та види репресій проти духовництва і відзначають, що змінивши юрисдикцію із Сербської православної церкви на РПЦ, вона перебувала під контролем Радянської держави, яка знищувала монастирі та переслідувала служителів культу [11].

Отже, історіографічний аналіз стану розробки проблеми показав, що на сьогодні вітчизняні історики та краєзнавці на широкій джерельній базі висвітлили перебіг, специфіку, наслідки репресій проти православного духовництва різних течій у більшості регіонів України, а також повернули із забуття імена репресованих. Водночас недослідженою залишається специфіка репресій проти представників Православної церкви на Луганщині, Харківщині, Черкащині у 1921-1953 рр. Окрім цього, бракує історико-статистичних розвідок із залученням документів, як з фондів Галузевого державного архіву СБУ, так і відомчих архівів управлінь СБУ в областях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабенко Л.Л. Репресії служителів церкви під час «великого терору» (на матеріалах Полтавської області) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. 2007. Вип. 34. С. 340-354.
2. Бернацький В.Р. Релігійні об'єднання Волині-Житомирщини в умовах більшовицького режиму 1920-1930-х рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Рівне, 2016. 229 с.
3. Бернацький В., Жилук С., Шеретюк В. Антирелігійна політика більшовиків на Волині-Житомирщині у 1920-1930-х роках: монографія. Рівне: О. Зень, 2017. 259 с.
4. Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-і роки (за матеріалами Кримської АСРР): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Сімферополь, 2001. 234 с.
5. Боднар В.Б. Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944-1985 рр.): дис... канд. іст. наук: 09.00.11. Чернівці, 2016. 226 с.
6. Бойко Т. Політичні репресії проти представників Православної Церкви на прикладі ієромонахів Києво-Печерської Лаври // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 11 червня 2015 р. / наук. ред. І. Преловська. Дніпропетровськ: «Пороги», 2015. С. 198-203.
7. Борщевич В. Православна духовна верства Волині в добу радянського тоталітаризму // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2009. Вип. 14. С. 174-189.
8. Борщевич В.Т. Волинський пом'яник. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2004. 408 с.
9. Борщевич В.Т. Українська православна церква на Волині у 20-40-х рр. XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2000. 203 с.
10. Булига І. Православні конфесії в системі державно-церковних змін на Волині завершального періоду Другої світової війни // Волинський благовісник. 2015. № 3. С. 79-

86.

11. Данилець Ю.В., Міщанин В.В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946-1953 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». 2013. Вип. 1 (30). С. 46-56.
12. Жилюк С. Репресії проти духівництва та віруючих на Житомирщині у 30-х роках // Людина і світ. 2002. № 7-8. С. 40-44.
13. Жилюк С.І., Альошина О.А. Справа архієпископа Орлика: доля духівництва Житомирщини 20-х – 30-х рр. XX століття. Острог: НУ «Острозька академія», 2008. 150 с.
14. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Симферопіль, 2000. 227 с.
15. Ігнатуша О.М. Репресії проти української автокефальної церкви на Запоріжжі (до причин незначного розвитку українського автокефального руху на Півдні України у 20-х роках ХХ ст.) // Південний архів. Серія: Історичні науки. 2008. Вип. 28-29. С. 302-308.
16. Кальченко Т. Етапизация и результаты репрессий против киевского духовенства. URL: http://pravoslavnye.org.ua/2007/05/timur_kalchenko
17. Киструська Н.В., Шумейко О.В. Репресоване духівництво (за документами Державного архіву Дніпропетровської області) // Архіви України. 2017. № 3-4. С. 42-49.
18. Кравченко Я. Масові репресії 1937-1938 рр. проти представників духівництва на Київщині (за матеріалами архівно-слідчих справ) // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 11 червня 2015 р. / наук. ред. І. Преловська. Дніпропетровськ: «Пороги», 2015. С. 87-93.
19. Логінов О.В. «Бійтесь Дракона!»: Катакомбна церква на Вінниччині у ХХ столітті. Вінниця: КТП ВОКМ, 2012. 59 с.
20. Михайлуца М. Здійснення органами ДПУ-НКВС України репресій проти Православної церкви на Одещині (1930-1940-ві рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1/2 (22/23). С. 429-480.
21. Михайлуца М.І. «Одесская группа ИПЦ» 1935 г.: трагисценарий советских спецслужб // Былые годы. 2012. № 4 (26). С. 48-56.
22. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). Одеса: БМВ, 2008. 392 с.
23. Михайлуца М.І. Репресії духівництва на Одещині в першій половині 40-х років ХХ ст. // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / Составители: Л.В. Ковальчук, Г.А. Разумов. Одесса: ОКФА, 2005. Т. 3. С. 870-887.
24. Михайлуца М.І. Терор проти духівництва Одещини. 30-ті роки ХХ ст. (На матеріалах архіву УСБУ в Одеській області) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 2002. Спецвипуск. С. 71-74.
25. Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: збірник статей: у 5 т. Дніпропетровськ: Вид-во «Монолит», 2014. Т. 2. 220 с.
26. Нестеренко В.А. Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нариси). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори, 2006», 2013. 104 с.
27. Нестеренко В., Сторчовий В. Релігійні громади Кам'янець-Подільського у 1920-1930-х рр. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. 2018. Вип. 28. Ч. 1. С. 283-295.
28. Новомученики Черкаські: життя, подвиги, страждання / Укл. і ред. Е. Ладженська. Черкаси: Черкаська єпархія УПЦ, 2009. 456 с.
29. Оліцький В.О. Кримінальне переслідування православного духівництва Сумщини у 1937-1938 роках: умови, масштаби, наслідки // Великий терор 1937-1938 років: жертви і виконавці: збірник наукових статей. Полтава: ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2018. С. 104-113.
30. Оліцький В.О. Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920-1930-ті роки: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2017. 315 с.
31. Петренко І. Невідомі війни (церква та держава на Кіровоградщині в 20-60-х роках ХХ ст.). Кіровоград: Вид. Лисенко В.Ф., 2012. 376 с.
32. Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым: Книга четвертая. Симферополь: АнтикВА, 2008. 394 с.
33. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область: У 2 кн. / Упоряд.: Є.І. Бородін, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. Дніпропетровськ: Вид-во «Монолит», 2009. Кн. 1. 880 с.
34. Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол.: В.М. Демидко (гол.) та ін. Донецьк: Регіон, 2004. Кн. 1. 648 с.
35. Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол.: В.В. Фомін (гол.). Донецьк: Вид-ва КП «Регіон», ТОВ «Каштан», 2012. Кн. 9. 624 с.
36. Реабілітовані історією. Житомирська область: У 7-ми кн. / Упоряд.: Л.А. Копійченко, Д.Я. Самолук, Є.Р. Тіміряєв. Житомир: Вид-во «Полісся», 2006. Кн. 1. 724 с.
37. Реабілітовані історією. Житомирська область: У 7-ми кн. / Упоряд.: Л.А. Копійченко, Д.Я. Самолук, Є.Р. Тіміряєв. Житомир: Вид-во «Полісся», 2008. Кн. 2. 768 с.
38. Реабілітовані історією. Житомирська область: У 7-ми кн. / Упоряд.: Л.А. Копійченко, Д.Я. Самолук, Є.Р. Тіміряєв. Житомир: Вид-во «Полісся», 2010. Кн. 3. 808 с.
39. Реабілітовані історією. Житомирська область: У 7-ми кн. / Упоряд.: Л.А. Копійченко, Д.Я. Самолук, Є.Р. Тіміряєв. Житомир: Вид-во «Полісся», 2011. Кн. 5. 796 с.
40. Реабілітовані історією. Житомирська область: У 7-ми кн. / Упоряд.: Л.А. Копійченко, Д.Я. Самолук, Є.Р. Тіміряєв. Житомир: Вид-во «Полісся», 2013. Кн. 6. 696 с.
41. Реабілітовані історією. Житомирська область: У 7-ми кн. / Упоряд.: Л.А. Копійченко, Д.Я. Самолук, Є.Р. Тіміряєв. Житомир: Вид-во «Полісся», 2015. Кн. 7. Частина друга. 460 с.
42. Реабілітовані історією. Запорізька область / П.П. Ребро (гол. ред.) та ін. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. Кн. 1. 586 с.
43. Реабілітовані історією. Запорізька область / П.П. Ребро (гол. ред.) та ін. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. Кн. 3. 720 с.
44. Реабілітовані історією. Запорізька область / С.Д. Рев'якін (гол. ред.) та ін. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. Кн. 6. 484 с.
45. Реабілітовані історією. Кіровоградська область / Упорядник В. Бондар. Кіровоград: Антураж А, 2005. Кн. 3. 536 с.
46. Реабілітовані історією. Кіровоградська область / Упорядник В. Бондар. Кіровоград: Антураж А, 2007. Кн. 4. 526 с.
47. Реабілітовані історією. Миколаївська область / Відп. ред. С.С. Макарчук. Київ-Миколаїв: Світогляд, 2008. Кн. 4. 654 с.
48. Реабілітовані історією. Миколаївська область / Відп. ред. С.С. Макарчук. Київ: Світогляд, 2013. Кн. 6. 663 с.
49. Реабілітовані історією. Миколаївська область / Відп. ред. С.С. Макарчук. Київ: Світогляд, 2017. Кн. 7. 664 с.
50. Реабілітовані історією. Одеська область / Упоряд. Л.В. Ковальчук, Е.П. Петровський. Одеса: АТ «ПЛИСКЕ», 2010. Кн. 1. 800 с.
51. Реабілітовані історією. Полтавська область / Упоряд. О.А. Білоусько, Т.П. Пустовіт. Київ-Полтава: АСМІ, 2009. Кн. 1. 432 с.
52. Реабілітовані історією. Рівненська область / Наук. ред., упоряд.: А.А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. Кн. 1. 678 с.
53. Реабілітовані історією. Чернігівська область / Упор.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. Кн. 3. 600 с.
54. Рибак І.В. Політика радянської влади щодо Російської православної церкви в Криму (1917-1941 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 212 с.
55. Смирнов А. Політика радянської влади щодо Православної Церкви на Волині у 1939-1941 рр. // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 11 червня 2015 р. / наук. ред. І. Преловська. Дніпропетровськ: «Пороги», 2015. С. 192-197.
56. Сотник О.М. Репресії проти церкви на Сумщині (1918-1988 рр.). Суми: Собор, 2005. 116 с.
57. Сотник О.М. Репресії проти церкви на Сумщині

(1918-1988 рр.). Суми: «Мак Ден», 2007. 124 с.

58. Стойчев В. Переслідування православного духовництва в роки «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ Державного архіву Запорізької області) // Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. С. 264-280.

59. Сузук О. Радянські державно-політичні органи та релігія і церква у Волинській області (1944-1953) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. 2008. Вип. 10. С. 204-212.

60. Татарченко О.Б. Репресивна політика радянської влади проти церковників-«контрреволюціонерів» в 1920-1930-х рр. (на прикладі південної України) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного універ-

ситету. 2012. Вип. XXXIV. С. 166-169.

61. Татарченко О.Б. Херсонська і Одеська єпархія в умовах становлення тоталітарної системи (1918-1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Херсон, 2010. 298 с.

62. Тригуб О.П. Віряни УАПЦ у жорнах тоталітарного режиму (на матеріалах справи Петра Кульчицького) // Революції в Україні XX-XXI століття: співзвуччя епох: Матеріали Міжнародної наук. конф., присвяченої вшануванню пам'яті жертв трагічних подій, які отримали історичну назву «Великий терор 1937-1938 рр.». Одеса: ОДУВС, 2018. С. 76-81.

63. Червоний терор проти духовництва і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х роках XX ст.: архівні документи та матеріали / Упорядник С.І. Жилюк. Рівне: Волинські обереги, 2003. 152 с.

64. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-50-ті роки XX століття. Київ: Тетра, 2000. 534 с.

Dovbnia Olha

Repressions of the Soviet State against the Orthodox Church in the Ukrainian Socialist Soviet Republic / the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1921-1953 in Contemporary National Historiographical Discourse: the Regional Aspect

The main achievements of Ukrainian historians and ethnographers in clearing the regional aspect of the repressive policies of the Communist-Soviet regime regarding the Orthodox Church in Ukraine in 1921-1953 are analysed in the paper. The author focuses on the problems of research, analysis of existing concepts and outlines the prospects for further scientific research.

Methodological basis of the research lays on the principles of historicism, systemacy, objectivity, methods of historiographical analysis and synthesis, as well as problem-chronological and comparative principles.

Guided by the scientific achievements of contemporary Ukrainian scholars on this issue, it can be concluded that the use of punitive measures against Orthodox clergy and church activists in Soviet Ukraine began in the early 1920s and concerned mainly the representatives of the Russian Orthodox Church (ROC), while mass repressions against the representatives of all branches in Orthodoxy coincided with the years of general political arrests: 1929-1931, 1937-1938. Regarding the Ukrainian lands incorporated by the USSR during the Second World War, it can be noted that repressions against the Orthodox clergy and religious activists coincided with the so-called policy of Sovietization and were carried out with the support of the ROC.

For its part, the historiographical analysis of the level of issue scrutiny has shown that for today Ukrainian researchers, using the wide range of sources, has described in details the course, specifics, consequences of repressions against the Orthodox clergy of different branches in most regions of Ukraine, and also returned from oblivion the names of the repressed. At the same time, it is found that the specifics of repressions against the representatives of the Orthodox Church in Luhansk, Kharkiv, Cherkasy regions in 1921-1953 remain unstudied. In addition, there is a lack of historical and statistical researches based on the documents from both the stocks of the SSU Branch-Wise State Archive and the Departmental State Archives of the Security Service of Ukraine in the Oblasts.

Keywords: *Ukrainian Orthodox Church (UOC), Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), Russian Orthodox Church (ROC), True Orthodox Church (TOC), Renovationist Church*

Надійшла до редакції / Received: 04.11.2018

Схвалено до друку / Accepted: 25.12.2018